

CHARAKTERISTIKA SPOLOČENSKOVEDNÉHO POZNANIA

JÜLIUS ŠVIHRAN

V tejto štúdií sa budeme zaoberať týmito otázkami: aké sú metodologické zvláštnosti sociálneho bádania, akú úlohu v ňom hrajú takí činitelia ako triedne záujmy, ideológia, výber, hodnotenie a spoločenské postavenie mysliteľa. Tieto otázky sa dotýkajú problému objektívnosti (pravdivosti) spoločenskovedného poznania a s ním spojeného problému historického a etického relativizmu, podľa ktorého je pravdivé poznanie sociálneho diania nedosažiteľné. Nadhodené otázky majú vzťah aj k ďalšiemu problému: akú úlohu hrajú vedecké metódy pri hodnotení spoločenských javov a pri určovaní cieľov praktickej činnosti vo sfére sociálneho života.

Podľa niektorých filozofov a teoretikov spoločenských vied každé sociálne myslenie, každý výskum spoločenských javov (a jeho výsledky) vopred determinujú spoločenské pomery, v ktorých sa bádateľ nachádza. Podľa nich nielen okruh a ohnisko záujmov, ale aj hľadisko a platnosť sociálneho výskumu závisia od ideí, náhľadov danej spoločnosti. Podľa Mannheima každé sociálne myslenie závisí od spoločenského postavenia jednotlivca, od jeho povolania, vzdelania, národnostnej, triednej príslušnosti a podobných činiteľov. Mannheim sa pritom odvoláva najmä na veľkú rozmanitosť — často nezlučiteľnosť —, ktorá jestvuje medzi ľuďmi v nazeraní na jednotlivé spoločenské procesy a udalosti. Jeho argumentácia vyúsťuje k záveru, že sociálne myslenie každej doby bolo ideologické a podľa neho teda subjektívne a nepravdivé. Podľa neho poznanie určitej spoločnosti závisí od perspektívy bádateľa a od spoločenského kontextu jeho tvorby.¹

Nasledujúce úvahy sú pokusom o riešenie načrtnutých problémov a o vyvrátenie subjektivistických náhľadov, ktoré parazitujú na metodologických ťažkostiach sociálneho bádania.

*

Niet pochýb o tom, že pri štúdiu spoločenských procesov nemôže bádateľ uplatňovať taký postoj ako pri štúdiu neživej prírody. Sociálne deje vzbudzujú v nás aj určitý hodnotiaci postoj. (Hegel hovorí, že v dejinách je všade niečo, čo sa nás dotýka, čo vzbudzuje náš záujem pre alebo proti.) Každý sociálny mysliteľ (bádateľ) žije v určitej spoločnosti, je článkom v rade ľudských generácií; nemôže sa povzniesť nad ľudstvo a zaujať postoj postranného diváka. (Avšak nie všetky

¹ Tieto činitele nepochybne pôsobia na myslenie jednotlivých autorov, avšak platnosť ich tvrdení závisí predovšetkým od toho, ako verne, adekvátne odrážajú skúmanú sociálnu skutočnosť a nakolko sú s ňou v súlade.

problémy a výskumy v oblasti dejín ľudstva sa nás dotýkajú rovnako. Archeologické výskumy napr. len veľmi sprostredkovane súvisia s našimi terajšími sociálnymi problémami, úlohami a záujmami.) Vzniká svojrázny metodologický vzťah: z jednej strany dejinný proces ľudstva (prípadne niektoré jeho obdobie alebo stránka), z druhej strany bádateľ, ktorý je sám produktom dejinného vývinu.

Niektorí filozofi — majúc na zreteli tento svojrázny vzťah — vyvodzovali, že nemá vôbec zmysel hovoriť o objektivite spoločenských vied. Tvrdili, že každá doba má svoju vlastnú sústavu hodnôt a keďže hodnoty majú historický (a teda prechodný) charakter, nemôžu byť ani dva výskumy — uskutočnené v rôznych dobách alebo rôznych krajinách — rovnaké.

Pokiaľ žijeme v ľudskej spoločnosti, nevyhneme sa hodnoteniu. Hodnotenie sa uplatňuje nielen v spoločenských, ale aj v prírodných vedách. (Aj vo fyzike a matematike je výber problémov — okrem iného — determinovaný praktickými potrebami, závažnosťou a spoločenským dosahom.)

V sociálnom bádani však proces hodnotenia má inú úlohu ako v prírodných vedách; neuplatňuje sa len pri výbere problémov, ale aktívne pôsobí aj na samotný výskumný postup a na to, ktoré stránky skúmaných javov postavíme do popredia a ktoré považujeme za podradnejšie. Nesúhlasíme však s tvrdením, podľa ktorého všetky fakty spoločenských vied sú viazané na nejaké hodnoty; nazdávame sa, že takýto náhľad preceňuje funkciu hodnotenia v sociálnom bádani a ignoruje skutočnosť, že hodnotenie sa vždy prelína s kognitívnou činnosťou. (Často sa stáva, že v dôsledku odhalenia nových stránok sociálnych javov sa zmenia aj naše hodnotiace postoje k nim.) Okrem toho nemožno poprieť, že v niektorých spoločenskovedných odboroch — ako napr. v štatistike alebo archeológii — je funkcia hodnotenia len veľmi nepatrná a sprostredkovaná.

Závažnú úlohu hrá hodnotenie pri výbere faktov, avšak ani tu nie je jediným činiteľom. Spájanie faktov do radov a sérií je dané predovšetkým ich vnútornou súvislosťou, ktorá je odrazom objektívnej súvislosti spoločenských procesov a udalostí. Marx kládol na túto stránku mimoriadny dôraz; žiadal, aby sa dejinné procesy posudzovali nie podľa idcí večnej spravodlivosti, ale na základe rozboru reálnych spoločenských vzťahov a zákonov, ktoré ovládajú ich pohyb; žiadal, aby sa fakty neporovnávali s ideami, ale s vonkajšími javmi; aby sa pri štúdiu sociálnych javov nevychádzalo zo želaní a túžob ľudí, ale z prírodovedecky zistiteľných zmien v materiálnych podmienkach ich života. Tieto požiadavky majú veľký význam z hľadiska boja proti rôznym formám subjektivismu v sociálnom bádani.

Tieto Marxove myšlienky sú v ostrom rozpore s Weberovým učením o ideálnych typoch. Podľa Webera historik, keď skúma priebeh vojny, musí si na oboch stranách predstaviť ideálnych vojvodcov, ktorí sú dokonale informovaní o priebehu vojenských operácií. Weber sa nazdáva, že predstava ideálnych vojvodcov je nevyhnutne potrebná na preskúmanie a zhodnotenie skutočného priebehu udalostí. (Z tejto ilustrácie vidíme, že učenie o ideálnych typoch znamená vnášanie subjektivismu a apriorizmu do skúmania spoločenských javov.)

Štúdium života a dejín ľudskej spoločnosti je odrazom sociálneho diania cez prizmu záujmov určitých tried alebo vrstiev. Marx vo svojich dielach neraz vyjadruje myšlienku, že buržoázni ekonómovia vyjadrujú a bránia záujmy kapitalistov; bol si dobre vedomý toho, že výskum ekonomických pomerov kapitalistickej spoločnosti vyvoláva vášne súkromného záujmu, pretože v spoločnosti rozdelenej na triedy s diametrálne protichodnými záujmami nemôže jestvovať nadriedna ekonómia. Hoci nebol robotníkom, postavil sa bezvýhradne na stranu utláčanej robotníckej triedy.

Z toho nevyplýva triedny subjektivismus; aj keď napr. Smith a Ricardo neprekročil obzor buržoáznej spoločnosti, Marx si ich práce vážil a nadväzoval na ich objektívny obsah. Základom sociálneho poznania sú fakty. Triedne záujmy podmieňujú vzťah k týmto faktom, ich hodnotenie, nemôžu ich však vytvárať alebo odstraňovať.

Sociálne bádanie je viac vystavené vplyvu triednych záujmov ako štúdium prírody; jeho objektívnosť nespočíva v snahe vymaniť sa a povzniesť nad záujmy spoločenských tried a vrstiev, ale v stotožnení sa so záujmami tých tried, ktorých rozmach súvisí so zákonmi dejinného vývinu a pokroku ľudstva.

Po tom, čo sme doteraz povedali, môžeme odmietnuť ako neopodstatnené Mannheimovo tvrdenie, že sociálne myslenie každej doby je utopistické a subjektívne.

Podľa niektorých metodológov jestvujú v spoločenských vedách dva druhy výpovedí: analytické a syntetické. Syntetické sa podľa nich dajú potvrdiť pozorovaním (skúsenosťou), analytické nie. Za analytický považujú títo filozofi napr. výrok, že hodnota tovaru je daná množstvom v ňom obsaženej spoločensky nevyhnutnej práce. Tento výrok podľa nich nemožno ani potvrdiť ani vyvrátiť.

Podľa nášho názoru, aj keď nemôžeme tento predpoklad bezprostrednou smyslovou činnosťou priamo overiť, je to jediný predpoklad, pomocou ktorého môžeme racionálne vysvetliť obrovské množstvo ekonomických javov; táto myšlienka nám umožňuje vniknúť pod povrch nekonečného množstva hospodárskych javov a pochopiť ich vnútornú súvislosť. Z logickej stránky pôsobí táto myšlienka ako princíp, z ktorého vyplýva veľké množstvo dôsledkov a ktorý logicky zjednocuje široké okruhy poznatkov do koherentných celkov. Z praktickej stránky umožňuje nám táto myšlienka orientovať sa v pohybe ekonomických javov a pôsobiť na ne v smere pre nás žiadúcom. Keby sme sa vzdali takýchto myšlienok, stali by sme sa bezmocnými divákmi živeľne sa rozvíjajúcich ekonomických síl spoločnosti. Konečne aj história ukazuje, že sa pracovná teória hodnoty v ekonómii osvedčila.

Vulgárne empirické chápanie prejavuje tendenciu vylúčiť zo spoločenských vied všetky tvrdenia, ktoré nemožno bezprostrednou smyslovou činnosťou overiť. Táto tendencia odporuje základnému cieľu spoločenských vied, ktorý spočíva v stále hlbšom prenikaní do zákonitostí spoločenského diania a v poskytovaní hodnoverných poznatkov pre praktickú činnosť ľudí.

*

Každý sociálny mysliteľ (bádateľ) žije v určitej spoločnosti, nachádza sa v určitej sociálnej situácii, z ktorej čerpá podnety k premýšľaniu i k vedeckým problémom. Zdrojom, predmetom sociálneho myslenia je spoločenský život ľudí, sociálne pomery v najširšom zmysle slova. Neprestajný vývin sociálnych pomerov vedie k tomu, že sociálne bádanie každej doby stojí pred inými úlohami a problémami, v dôsledku čoho v popredí jeho výskumných záujmov stoja iné momenty a stránky historického pohybu ľudstva. Niektorí z toho vyvodzovali, že každý historický výskum je potom v určitom zmysle históriou prítomnosti (tzv. prezentosť historického poznania); nemožno poprieť, že pri štúdiu minulosti vychádzame z prítomnosti a že každý sociálny výskum nesie na sebe znaky svojej doby. Znaky svojej doby však nesie na sebe všetko ľudské poznanie; všetko ľudské poznanie má historický charakter — priebehom času sa rozširuje a obohacuje o nové poznatky, ktoré vedú nielen k prehľbovaniu a rozširovaniu nášho doterajšieho poznania, ale často aj ku korekciám a prestavbe predchádzajúcich náhľadov. Historizmus však nesmieme zamieňať s relativizmom, ktorý neuznáva objektívnu pravdu.

Historický charakter je takou výraznou časťou sociálneho myslenia, že termíny sociálnej vedy a historickej vedy sa používajú takmer ako ekvivalentné. Historický charakter sociálneho myslenia vyplýva hlavne z toho, že jeho predmetom sú javy svojou povahou prechodné (pripomeňme len feudalizmus, kapitalizmus).

Okrem historického charakteru je výraznou črtou sociálneho bádania vzťahová povaha jeho poznatkov a pojmov. Kapitál môžeme pochopiť iba ako spoločenský vzťah; hospodárske zriadenie spoločnosti na určitom stupni jej vývoja je dané súhrnom výrobných vzťahov. (Podobných príkladov by sme mohli uviesť veľké množstvo.) Vidíme, že kategória vzťahu hrá v sociálnom myslení významnú úlohu. Odhaľovať tieto vzťahy môžeme predovšetkým abstraktným myslením (sila abstrakcie!) a analýzou.

Historický pohyb ľudstva postupuje neustále dopredu. Na tejto ceste vpred sa vynorujú nové úlohy, nové zápasy a problémy; dejiny sa stále tvoria, sú stále neukončené, tak ako sú neukončené, neúplné a nedokonalé aj naše znalosti o dejinách; pravda tu nie je niečo strnulého, nemenného, ale vývinový proces.